

Круглий стіл «Філософської думки»

ПУБЛІЧНА ФІЛОСОФІЯ: освітні та соціальні можливості

Анатолій Ермоленко (директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України): Вельмишановні колеги, розпочнімо роботу нашого круглого столу. Прохання дотримуватися регламенту: до семи хвилин — виступи, дві хвилини — для реплік. Якщо будуть запитання, то відповіді на них, будь ласка, давайте в межах двох хвилин.

Олег Хома (головний редактор часопису «Sententiae»): Отож, щоб потрапити у вічність, говоріть сім хвилин. Проте я хотів би тільки наголосити, що оскільки ми тут усі зібралися, треба максимально використати цей час. Думаю, найважливіше, що має звучати у виступах, — це ваші думки про те, що на нас чекає, як ви бачите розвиток, які ви бачите проблеми, можливі ефекти від якоїсь спільної діяльності, від більшої публічності. Зрештою, ви вже суспільна верства. Ви вже є агентом суспільних змін, у вас уже є не те що профспілка, а й є певні спільні інтереси, усвідомлюєте ви це чи ні. Ви вже маєте певне місце в соціальній структурі. По суті, цю тему ми й обговорюватимемо. Тобто власне ефекти можливої співпраці та проекти можливого зростання, а також ті проблеми, які є для вас найгострішими і які, можливо, ми розв'язали б якось гуртом, — це те, що має бути нашим лейтмотивом. Зауважу, що газета «День» — наш інформаційний спонсор. Усі ми маємо можливість презентувати себе через велику пресу, інтернет (я маю на увазі Фейсбук тощо). І це добре. Але є й інший рівень, так би мовити, суспільної презентації. «День» — це велика газета, яка

© С. БАЛІНЧЕНКО,
О. БАРАНОВСЬКА,
П. БАРТУСЯК,
Є. СЕЛЕЗНЬОВА,
А. ЄРМОЛЕНКО,
Ю. ЗАВГОРОДНІЙ,
К. ЗБОРОВСЬКА,
Л. ІВШИНА,
О. КОМАРОВ,
С. ЛОЗНИЦЯ,
К. МАКАРЕВИЧ,
А. МЕЛЬНИК,
Р. МИРОНЕНКО,
К. МОЦАРЕНКО,
Р. ОКСЕНЮК,
С. ПРОЛЕЄВ,
О. ХОМА,
І. ШПАЧИНСЬКИЙ,
І. ЯСНА,
2019

відкрита саме для інтелектуальних проєктів, тому маємо чудову нагоду з виступу на сім хвилин зробити згодом досить великий текст, який буде так чи так опубліковано. І, думаю, що згодом газетою «День» це не обмежиться. Виходити на цю публічну площину треба цілком серйозно. Якщо ви туди вже вийшли, то не варто робити півкроку вперед, півкроку назад.

Лариса Івшина (головний редактор газети «День»): Я хотіла б скористатися цією чудовою нагодою і запросити всіх до публікацій, оскільки вважаю, що ми не просто інформаційний спонсор; ми партнери, ми разом творимо розумний простір. Двадцять два роки газета намагається дійти до всього розумного, що в нашому суспільстві є, але, звісно, суспільство оновлюється, з'являються нові проблеми, і я гадаю, що нам слід зробити на сайті спеціальну рубрику, куди, маючи бажання, ви могли б зайти, щоби скидати свої анонси, інформувати про життя спільнот, обмінюватися думками, а потім з цього можуть, звісно, виростати рецензії, тексти для газети тощо. Головне, щоб була певна точка діткнення, де всі адреси сходилися б і накопичувалися. Це буде примножувати старання кожного з нас. Ми бачитимемо краще і вас, і ваші справи. Ми вже з великим інтересом подивилися один на одного, і це вже великий перший крок, а потім, гадаю, нам буде простіше взаємодіяти. Я вже говорила, тут переважала ідея — створити країну як союз хуторів із швидкісним інтернетом. Кожний із нас реально є таким маленьким хутором. І нічого страшного в цьому немає. Завжди вважала, що Куліш написав дуже мудро для свого часу, що коли все зіпсується, то залишаться хоча б хутори, аби можна було мати й той самий вільний простір, і ті «печери», і ті «ковчег», які по-новому зараз живуть й по-новому переосмислені. Проте все одно нам потрібна спільна мова, спільна комунікація, спільна платформа.

Олександр Комаров («Club of Creative Philosophy»): Я хочу поговорити про перспективи. Взяти участь у цьому обговоренні мене інспірував пост пана Олега Хоми, в якому було окреслено певні питання. Навколо цих питань я й упорядкував свої думки. Ці питання можна сформулювати так: (1) Що таке філософський ренесанс? (2) Які конкретні чинники посприяли розвиткові публічної філософії у нефаховому середовищі поза університетом? (3) Які пріоритети має спільнота для розбудови плідної співпраці між громадською ініціативою і академічними колами? Доведеться почати з другого питання, аби через прояснення чинників розвитку вийти на розуміння самого явища філософського ренесансу, а потім запропонувати ефективні способи взаємодії між громадською ініціативою і академічними колами. Отже, конкретні чинники, які посприяли популяризації філософії серед нефахівців поза університетом, — це креативні простори (антикафе), соціальні мережі та ентузіазм громадської ініціативи. Розвиваючи цей напрямок від 2013 року, можу сказати, що якраз антикафе сформували той прошарок зацікавлених нефахівців, серед яких можна було розвивати різні напрямки інтелектуальних ініціатив (творчі вечори, інтелектуальні ігри тощо) і серед іншого філософський напрямок. Перші півроку Клуб творчої

філософії щотижня проводив заходи в різних антикафе. Тобто ми їздили по Києву, роздавали паперову продукцію, залучали до групи у Фейсбуку тощо. Соціальні мережі, звісно, дуже важливий фактор, адже вони дозволяють поширювати інформацію на відстані. Та узагальнити ці зусилля можна одним словом, і, можливо, це дещо строго прозвучить, але скажу як є: це — маркетинг. Поширення й популяризація філософії відбувалися за рахунок маркетингу. Тобто інтенсивних зусиль щодо залучення аудиторії з використанням усіх доступних інструментів. Тобто про якийсь розквіт сам по собі в нашій ситуації не йдеться. Попит на філософію був мотивований і розвивається за рахунок інтенсифікації мотивації, тобто зростання зусиль у сфері популяризаторської ініціативи. Коли ми говоримо про філософський ренесанс, ми маємо враховувати, що перебуваємо в єдиному просторі продуцентів інтелектуального контенту (поряд з кіно, театром, виставками, літературними презентаціями, поетичними вечорами і т.д.), і в цьому просторі ми зайняли певне місце. Звісно, не може не тішити, що з'являється дедалі більше філософських проєктів, які підтримують розвиток, вкладаючи сили та ресурси. Так, відповідаючи на перше питання щодо сутності філософського ренесансу, можна сформулювати так: *філософський ренесанс — це актуалізація суспільного запиту на філософію засобами пропозиції*. Таке формулювання має нагадувати нам, що маркетингова складова має постійно перебувати в полі нашої уваги та бути предметом нашого клопоту. В публічній ініціативі маркетинг (та менеджмент) є еквівалентом адміністративного процесу в університеті. *Але є й інший процес, вагоміший, а саме навчально-науковий*. Тут ми переходимо до третього питання, щодо перспектив взаємодії академічної спільноти і громадської ініціативи. І цей виклик я скеровую передусім сам до себе, адже вважаю себе представником як громадськості, так і фахового кола. Ключовим питанням тут є: як створювати філософські заходи так, щоб на них здійснювалися філософські події? Філософські події в сенсі німецького Ereignis, філософські події як потрясіння, здивування, моменти переосмислення. Події, які не просто спонукають набувати нових довідково-енциклопедичних знань, а й ініціюють розширення горизонтів досвіду.

Це жорсткий виклик для нинішньої української філософської спільноти. Суспільна ініціатива зробила свою справу — розбудувала інфраструктуру, мережу незалежних філософських майданчиків. Що відповідь фахова спільнота? Чим ми будемо заповнювати розімкнений простір? Чи здатні ми не просто влаштувати івенти, але й відповідно до засадничої інтенції філософії, *дивувати* живою динамічною думкою? Тобто перспективи подальшого розвитку я бачу у цих двох чинниках: нарощенні популяризаторської ініціативи та прагненні до створення філософських *подій*.

Якщо говорити про конкретні подальші кроки, то, на мій погляд, наступним горизонтом розвитку (але з урахуванням двох названих чинників) є вихід на міжнародну арену. Клуб творчої філософії вже провів перший за-

хід цього літа в Нюрнберзі. Наступний буде в січні вже німецькою мовою. Тобто це перші блискавки, але їх буде більше.

Лариса Івшина: Мене дуже зацікавила ця перспектива — німецькою мовою говорити про філософські проблеми. Хотілося б запропонувати таке питання: що спільного через сто років між Брестським миром і Мінськими домовленостями?

Олександр Комаров: Це історичне питання, яке не є моїм прямим зацікавленням.

Лариса Івшина: І історичне, і політологічне, і практичне. Будь-яке. Просто подумайте, чи цікаво це німецькомовній аудиторії?

Олександр Комаров: Поміркую над цим.

Лариса Івшина: Просто подумайте. Це буде дуже цікаво німецькій аудиторії, німецькомовній.

Олександр Комаров: Відповідаю на питання. Я не збираюся розвивати за кордоном політичні питання. Мене цікавлять радше питання епістемологічні, онтологічні, екзистенційна аналітика тощо. Мені не цікаво зводити онтологію до соціальної сфери, до історичної сфери тощо. Цікаво говорити про філософію. Про суто філософські речі. Особисто мені.

Лариса Івшина: Пана Олега я почувала інакше, так само і вас. Якщо хотіти інтересу аудиторії, яка приходить з різних сфер, то це питання, яке пронизує наскрізь столітній період.

Олег Хома: Це ще одна можливість принаймні. Якщо її не враховували, то не варто...

Лариса Івшина: Столітній період має осмислити той, хто має апарат. А якщо ми від цього ухилятимемося, то люди шукатимуть істину в інших місцях.

Олександр Комаров: Розумієте, найцікавіша тут річ, що німецькою мовою в Німеччині я говорю про німецьку філософію, бо я на ній спеціалізуюся.

Анатолій Єрмоленко: Прошу запитання. Якщо це уточнювальні запитання, то ставте їх, будь ласка, зараз, а якщо будуть запитання полемічного характеру, то їх варто ставити пізніше, вже у процесі обговорення. У мене таке уточнювальне запитання щодо вашого проекту. Розумієте, виїхати в Німеччину — зараз це завдання, а яке суперзавдання вашого проекту взагалі, з якою метою ви створюєте цей проект? Просто щоб люди прийшли і здивувались, що у нас є ось такий проект, гадаю, що це не суперзавдання, чи все-таки ви маєте ще якісь інші цілі?

Олександр Комаров: Я не ставлю завдання, щоб люди здивувались, що таке є, але щоб люди здивувались від тих сенсів, які звучать, звучать як відгук на ці події. Це не завжди вдається, і це мене засмучує найбільше. Часто це не вдається. Але часто вдається. І я хочу, щоб цей позитивний досвід тільки інтенсифікувався.

Олег Хома: Так влаштоване життя. Іноді щось не вдається. Це нормально. Та нехай мрії ваші збудуться. Нехай вдається!

Олександр Комаров: Вони збуваються вже.

Олег Хома: Чудовий просто намір. Оскільки у нас справді спектр таких проектів, деякі з них більш спеціалізованої спрямованості, деякі менше.

Андрій Мельник («Cowo.guru»): У мене репліка стосовно виходу за межі країни. Ми коли розвиваємо наш проект сьогодні, то я більш російськомовний, ніж україномовний, але над собою роблю зусилля, щоб спілкуватися українською мовою. Втім, спілкування українською чи російською — це наш внутрішній конфлікт, який ми маємо розв'язати. Друге питання, що ми хочемо показати себе світові, тобто ті сенси, які ми створюємо всередині України. Вони мають бути перекладені англійською. Цей запит, це завдання я ставлю перед своїм проектом, що ті продукти, які є в Україні, можливо в невеликому обсязі, але найважливіші питання, які ми відкриваємо, маємо показувати світові. Бо коли ти виїжджаєш за межі країни, Україну майже ніхто не знає, а якщо знає, то не дуже, мені хотілося б показати — я українець. Хотілося б, щоб усі розуміли це завдання, коли ми створюємо щось важливе в країні, і це важливо показувати іноземними мовами також. Якщо ми це робитимемо, то інтегруватимемося у світ, а не перебуватимемо поза межами світової культури.

Ламі Ясна (редактор розширеної e-версії «Філософської думки»): У мене питання до Андрія та Олександра. Як ми всі знаємо, у нас на фаховому рівні у фахових зарубіжних журналах є одна, дві, три публікації. Поки що. Ви зараз кажете, що ми маємо виходити в публічний простір інших країн іншими мовами. Чи не вважаєте ви, що ми починаємо не з того боку, що ми маємо спочатку виходити на міжнародну арену на академічному рівні, думати про фахове, а потім вже говорити про публічний вимір?

Олександр Комаров: Я не хотів би, щоб усі концентрувалися на тому, чим я закінчив. Я сказав — наступний горизонт. Але є дві чіткі передумови. Одну ми виконали. Тобто в моєму виступі йдеться про передумову здійснення філософських заходів як філософських подій. Ось це те, що уможливить вихід хоч в академічну спільноту за кордоном, хоч у публічну сферу за кордоном. Без цієї передумови і знання мови, звісно, я не певен, що можна говорити про якийсь дійсний вихід і заявку про себе.

Ксенія Зборовська («Plato's Cave» та «Art Of Mind»): Моя доповідь не запланована, та з огляду на той чудовий контингент професіоналів, який тут зібрався, маю внутрішню потребу порушити одне не надто приємне, але вкрай важливе питання, яке я вмістила б у коротку формулу — популяризація чи баналізація?

Ми йдемо в публічну сферу, й більшість спільнот, репрезентованих тут, заявляють, що їхня цільова аудиторія — це не філософи, тобто люди без фахової освіти в цій галузі, які є просто шукачами мудрості, що мають жагу отримати відповіді на певні питання.

Щоб зовсім «ускладнити» це питання, не можу не зачитати пост у Фейсбуці Олексія Панича, присвячений сьогоднішньому Дню філософії, де він

цитує Аристотеля: «Якщо ж <хтось> не знає, а <лише> вважає, тим паче їм слід дбати, щоб була істина, як і хворому <слід більше дбати> про здорове, ніж здоровому: адже той, хто <лише> вважає, порівняно з тим, хто знає, нездорово ставиться до істини» (Аристотель, «Метафізика», 1008b 27 — 32). Можливо, на перший погляд, не зовсім зрозуміло, до чого я хилю, але зараз спробую прояснити: наразі ми маємо цілу хвилю осіб, які «лише вважають, що знають» і «нездорово ставляться до істини». Спостерігати їх ми можемо, якщо нам щастить, — лише «онлайн» (на сторінках «корифеїв», у тематичних групах, під будь-якими постами з філософської проблематики), якщо ж не дуже щастить — то і «офлайн» на засіданнях та зустрічах наших спільнот. Ці люди дуже зацікавлені у філософських питаннях, часто настільки, що перетворюються на «тролів», які унеможливають будь-яку плідну дискусію, адже вони баналізують філософські питання і роблять з них «хайп» (кажучи їхньою мовою). Подібне спрощення філософії до чогось на кшталт низькоякісних бізнес-тренінгів чи псевдопсихотренінгів має свій попит: подібні пости чи коментарі в соціальних мережах набирають найбільше «лайків» та «шерів», дискусії після «офлайн-лекцій» також часто потерпають через активну участь подібних персонажів.

Моє досить не популярне судження полягає в тому, що цих «тролів» породжуємо ми. А точніше — наші спікери. Звісно, це велика цінність — говорити простою мовою про складне, але наразі це надзавдання, яке поки що майже не має прикладів адекватної реалізації в нашій професійній спільноті (прошу вибачення, якщо я когось образила цим). У нас досі не надто розроблений категорійний апарат філософської мови, у нас немає виважених цілісних самостійних теорій (чи принаймні вони перебувають у процесі розроблення), у нас не усталена історія філософії як така, адже ми досі часто транслюємо пережитки з радянських підручників, самі цього не усвідомлюючи. Тому, на мою думку, те важливе, що ми можемо донести до нашої аудиторії, маємо транслювати без спрощення смислів, не баналізуючи цю проблематику, максимально зберігаючи відпочатковий контекст та його ціннісні засади. Ба більше, аудиторія є розумнішою, ніж нам здається, вона готова сприймати складну інформацію, її цілком можна навантажувати — і філософськими неперекладностями, і складними конструкціями, і менш поверховою проблематикою, ніж «як жити щасливо» чи «як досягти гармонії із собою». Не обов'язково наводити приклади з досить «попсових» фільмів і залучати велику кількість мемів (хоча я погоджуюсь, що використання цього інструментарію в дуже дозованій формі може іноді бути корисним).

Ще один важливий момент для нас як організаторів: маркетинг, просування на ринку освітніх послуг etc. — це вторинні завдання, і перенесення їх у центр нашої уваги також сприяє баналізації тих концептів, які ми пропонуємо.

Ця тема може здатись надмірно моралістичною, адже кожен спікер сам вирішує те, в якому форматі спілкуватися з аудиторією і який посил їй

нести. Проте ми маємо це модерувати, пояснюючи спікерам, що не потрібно зрошувати «споживачів філософії», які, отримуючи досить «розжовані» філософські концепти, не можуть продовжувати свій шлях у філософії самостійно. Наші слухачі мають навчитись мислити самі, ми ж надаємо їм для цього певну методологію, допомагаємо розвивати певні навички для орієнтування в сучасному різноплановому філософському дискурсі. Таким чином, ми можемо підтягувати аудиторію до рівня «корифеїв», а не опускаєтись на рівень максимального спрощення.

Мені здається, що ми маємо усвідомлювати від самого початку нашого шляху просвітницьких організацій: те, що ми робимо, — це популяризація чи баналізація?

Катерина Макаревич («Otium Academy»): Я хотіла подякувати Ксенії, оскільки, коли думала, про що говоритиму, й записувала тези, які хотіла б сказати, перша з тез для мене була саме про те, в чому різниця між популяризацією філософії та справжніми смислами. Бо про це мало хто говорить, на жаль, оскільки не лише в академічному філософському середовищі побутує ілюзія про те, що філософія невідома загальній масі, бо вона дуже складна й тому її потрібно максимально спрощувати. У нашій роботі я зіткнулася з тим, що, по-перше, це ілюзія. Це повністю ілюзія. Кожному спікеру нашому кажу, що в жодному разі не спрощуйте, оскільки в момент спрощування сенсу відбувається його сплюснення. Це нецікаво слухати. Саме в цьому і є парадокс: ті люди і спікери, які у нас виступали, — корифеї (а ми вважаємо, що наші спікери кращі з найкращих). Парадокс у тому, що, шойно розпочинаючи виступ, вони за традицією за якимись своїми стереотипами намагалися говорити просто й доступно, тобто ніби пережовуючи, тобто ніби дещо спускаючись вниз до аудиторії, аудиторія, з якою я потім спілкувалася (оскільки моє завдання отримувати зворотний зв'язок і від спікерів і від аудиторії), потім говорила, що спочатку, коли було ось це «пережовування», це взагалі було сумне видовище, бо це не просто нецікаво слухати, це безглуздо слухати. Бо це опис філософських ідей, а не самі філософські смисли. Проте в той момент, коли спікер забував про те, що треба спрощувати і починав говорити своєю справжньою мовою філософською, по-перше, спікер перероджувався, по-друге, аудиторія просто оживала, і вона починала якось на іншому рівні схоплювати. Я саме хотіла сказати про цей момент, що це ілюзія, нібито потрібно максимально спрощувати сенси, мовляв, інакше люди не зрозуміють. Зрозуміють. Не знаю, як інші колеги, але я стикаюсь і з аудиторією іншою, яка наполягає: «Говоріть своєю мовою — ми розуміємо. Нехай ми якісь терміни не до кінця сприймаємо, але це можна потім якось пояснити, розповісти». Тому для мене дуже важливим видається питання, яке порушила Ксенія, бо це проблема, якщо ми самі не братимемо за основу, що ми не повинні спрощувати. Тобто не пояснювати доступною мовою якісь складні сенси, а, навпаки, «дотягувати» аудиторію. Тоді ми припинимо створювати сутності тролів та якихось популярних коучерів.

Ксенія Зборовська: Я повністю згодна щодо ставлення до аудиторії як до людей свідомих і цілком здатних мислити самостійно й критично. Але мені хотілося б зробити наголос на одному моменті: є у деяких спікерів такий варіант роботи з аудиторією, коли вони подають складний цікавий матеріал, скажімо, так — вершки певної теорії, але не дають «підходу до снаряда», тобто методології, як з цією інформацією далі працювати. Аудиторія може захоплено слухати, розуміти контекст, важливість обговорюваної проблематики, її вражає виступ спікера, є здивування, як казав попередній доповідач. Проте потім слухач не має змоги самостійно опрацювати поданий матеріал глибше, у нього не залишилось базису для увиходження в ширший контекст. Тому тут важливо розрізняти: по-перше, коли ми максимально спрощуємо — це один пласт проблеми, по-друге, інший пласт проблеми — коли ми не надаємо аудиторії методологію, не прояснюємо термінологію, тобто не надаємо тих інструментів, з якими слухач має можливість надалі розвиватися самостійно. Ми немовби боїмося, що хтось із слухачів, отримавши це «втаємничене знання», надалі зможе скласти нам конкуренцію. Це також вагома проблема, яку варто було б порушити в моєму виступі, тому дякую, що нагадали про неї.

Андрій Мельник: Не хочу сказати, що не підтримую вас, проте викладу контраргументи. Для мене філософія була чимось страшним. Я навіть прогулював її в інституті. Бо коли я приходив туди, не зовсім розумів, навіщо це потрібно. І саме там і говорили тією мовою, про яку говорите ви. Небанальною, глибокою тощо. Мені здається, що певною мірою інтерес/цікавість до філософії зумовило таки деяке спрощення, і люди почали розуміти, про що ви говорите, і найголовніше, щоб усі ці смисли, зашифровані у філософії, можна було б застосовувати в житті на практиці — коли ми приходимо на роботу, коли ми приходимо в сім'ю, коли спілкуємося з друзями. У мене ж така потреба виникала, тепер це простіше зробити, якщо я почну говорити про епістемологію та онтологію, то приходитиму в таке коло, й ми тут чудово спілкуватимемося, і цей молодий стартапівський підхід так само перетвориться на академічне середовище, а не на публічне. Тому тут дуже важливо баланс вирівнювати. І в моєму уявленні потрібно сам розумовий/мисленнєвий апарат розвивати, а щоб його розвивати, треба розуміти, а не ускладнювати — а це системна освіта. Ми ж даємо фрагментарну, на жаль. Тобто кожен наш проєкт дає елементарні знання про ту саму філософію та інші науки. Отже, виходить, що наше завдання, аби із фрагментарного переходити в системне і потім його ускладнювати. Ось це наше завдання. І щоб це було зрозумілою мовою і потихеньку. Я розумію проблему і ту і ту. Проте популяризація має бути.

Олег Хома: Можна обирати тексти різного рівня складності.

Ксенія Зборовська: Я згодна, у спілкуванні з широкою аудиторією має бути не академічна мова, це абсолютно правильно. Також і те, що ми маємо ставити за мету певну системність у тому знанні, яке пропонуємо, — це

цілком слушно. Власне, в межах «Plato's Cave» та «Art Of Mind» ми намагаємось цього досягти. Наприклад, у «Art Of Mind» ми обираємо певну тему на місяць і запрошуємо від трьох до шести спікерів — так аудиторія може ознайомитися з певною проблематикою через досвід різних фахівців, які висвітлять тему досить різнопланово, і з цього матеріалу вже можна буде отримати справді цілісне бачення, певну систему знань. Але я не згодна з тим, що це знання потребує спрощення і що саме через спрощення філософія набула сьогодні такої популярності. Ви правильно підмітили, що аудиторія зростає, і зростає її запит. П'ять років тому такого попиту на інтелектуальний продукт серед широких мас не було, власне існування такої кількості філософських спільнот, як зараз, було неможливим. Зараз це можливо. Зараз іде запит на серйозний інтелектуальний «інтертеймент». Тому поки люди хочуть «споживати» складне — скористаймося цим. Якщо людина зацікавлена, для неї не потрібно надто сильно спрощувати, щоб утримати її інтерес, — вона, навпаки, проситиме ще. Поки є цей «тренд», варто його підхопити. Потім, коли знов настане криза, будемо продумувати щось ще. Філософія — це завжди щось ще.

Світлана Балінченко (філософський альманах «Метанойя», «Філософська лабораторія», м. Чернівці): Я думаю, дуже важливою є проблема поваги до аудиторії, і, можливо, слід відходити від такого монологічного формату: «ми» повчаємо — «вони» розуміють, «ми» надаємо інформацію — «вони» сприймають. У нашому проекті «Філософська лабораторія» був дуже складний етап, коли відбувся перехід від звичного академічного формату лекцій кафедри філософії до інтерактивних лекцій за участю аудиторії нефаківців, у бібліотеці. І це абсолютно діалогічний процес та взаємне збагачення. Наприклад, фахівці з комп'ютерних наук, у дискусіях «людина — техніка», присвячених викликам штучного інтелекту, розповідали про своє професійне бачення цієї проблеми, відмінне від філософського. Те саме стосується обговорення з юристами питань справедливості, відповідальності та свободи. Та мені здається, що підхід «ми—вони» варто подолати.

Ксенія Зборовська: Абсолютно згодна з Вами! Справді, дуже часто буває, що питання із зали цікавіші, ніж заявлена тема лекції, чи принаймні слухачі повертають дискусію в таке річище, яке є неочікуваним, але дуже плідним для самого спікера. На одній із лекцій ми якось із теми популярної культури переключились у дискусію на питання штучного інтелекту і моральних аспектів можливостей «вічного» життя людини в майбутньому. До того ж якось я була дуже приємно шокована, коли один із слухачів на моїй лекції попросив надіслати йому трілінгву тексту Геракліта (тобто давньогрецькою, французькою та англійською). Ось настільки глибокий запит у нашої аудиторії, настільки складного матеріалу вони хочуть, і в цьому своєму запитуванні вони справді можуть нас збагатити. Зараз наше завдання — це не повчати, а «майєвтити», саме в Сократовому розумінні. І тоді, якщо їм самим буде цікаво, якщо вони ставитимуть такі питання, яких потребу-

ють, тоді в нас не буде проблеми, якої складності матеріал пропонувати чи які теми для лекцій обирати.

Сергій Пролеєв: Я запропонував би всім замислитися над цією цікавою колізією, яку висвітлила Ксенія. Гадаю, що саме це поняття — «баналізація» змісту — є концептом, який має потужно працювати в усіх наших рефлексіях щодо публічної філософії. Проте хотів би звернути увагу на, можливо, неточне бачення самої цієї проблеми: нам весь час ідеться, що є філософське, фахове, автентичне знання. Воно є чимось складним, а ми маємо його спростити для того, щоб зміг розуміти нефаховий розум (щонайменше таке уявлення домінує). Втім, як на мене, сама ця диспозиція «складне — просте» не схоплює головного нерву інтелектуальної ситуації. Бо є складність академічного дискурсу — це один тип складності. Проте публічний дискурс — це не популяризація у власному сенсі цього слова, це просто інший дискурс. Він за своїм змістом, способом організації, застосовними засобами та іншими особливостями не менш складний, ніж академічний дискурс. Просто його складність інакшого роду, інакшого типу. І, як на мене, тут має йтися не про те, щоб ми говорили «доступним язиком», а про те, що у нас немає, не напрацьована (оскільки публічне інтелектуальне мовлення все-таки в зародковому стані) ця реальна, потужна, містка, яскрава публічна мова, публічний дискурс. А цей дискурс за своєю природою не менш складний, ніж академічний, просто він інакший. Гадаю, що це загальне завдання всіх нас, всіх стартапів — напрацьовувати публічний дискурс в його реальній складності, виразності засобів, розуміючи, що це не спрощення (вдале чи невдале), не популяризація, а самостійна дискурсивна формація, яка засадово є не менш складною й потужною, ніж академічний дискурс. Публічний дискурс філософії нам треба спільно, разом створювати. Хочу запитати: як ви, Ксеніє, ставитеся до цієї думки?

Ксенія Зборовська: Цілком поділяю вашу думку. Просто у нас ще не напрацьований філософський лексикон, у нас ще немає узгодженого категорійного апарату. Тим більше, ми поки що самі ще не знаємо, з чим і як йти до аудиторії, ми маємо в процесі практики — тобто спроб і помилок — налагоджувати цю методологію абсолютно нового для нас дискурсу. І це справді не про спрощення — це про інший вимір складності, який має свою специфіку не лише з огляду на певний соціальний контекст, а й з огляду на часовий вимір — тобто на змінність інтересів публіки, плинність трендів. Ми маємо бути уважні навіть до таких короткострокових запитів, які можуть протриматись лише місяць чи кілька тижнів (через певну соціальну чи політичну подію), але через які ми можемо зачепити аудиторію і знайти підхід до слухача, розповісти йому те, що є для нього вагомим саме в цей момент.

Павло Бартусяк (проект «Магеллановий човен»): Чи можна, наприклад, такого компромісу досягнути — відтворювати або зберігати складність філософських термінів, але пояснювати їх простою мовою? Наприклад, такий страшний термін, на перший погляд, «форханденхайт Гайдегера», тобто

зберігати це звучання, показувати контекст, і Гайдегер це описує, вживає, але пояснює це простою мовою. Наприклад, те, що стоїть перед нами, те, що ми тримаємо в руках перед собою.

Олег Хома: А коли публіка налякається вже, тоді...

Ксенія Зборовська: Довести до граничної ситуації, і буде просвітлення.

Анатолій Єрмоленко: До речі, хто читав Гайдегера в оригіналі, знає, що Гайдегер досить просто пише, дуже простими реченнями. У нього немає всіх тих складнощів, про які часто говорять. Інша річ, що за цими поняттями справді стоять смисли, які не так просто зрозуміти, не знаючи німецької мови, і навіть знаючи її.

Олег Хома: Будемо вміти пояснювати смисли — якось розберемось.

Ксенія Зборовська: Дуже дякую за увагу, і нехай буде з нами сила критичного мислення!

Юрій Завгородній (Семинар дослідників східних філософій): Дуже приємно, що є нагода поспілкуватися з порушених цікавих проблем, тем. Я, слухаючи попередні виступи, звернув увагу на деякі нібито ключові слова, фрази, зокрема, такі: боротьба за світове лідерство, конкуренція у глобальному світі, нові пошуки, нові смисли. Йшлося про нашу спільну справу. У цьому контексті я хотів би подивитися на те, про що ми говоримо й говоритимемо, осмислити з позиції нашого стартапу семінар дослідників східних філософій і східної філософії як такої, і яке місце вона посідає в сучасному світі, зокрема в Україні. Відповідно хотів би почати з того, що сучасна філософія не лише вітчизняна без східної філософії — це філософська думка периферійна за визначенням. Так, в Україні ця ситуація загострюється тим, що ми тільки відновлюємо інтерес до Сходу, тому наражаємося на безліч різних ускладнень. Але ці ж ускладнення супроводжують інтерес до східної філософії не лише в Україні. Просто у нас тут певна ситуація. Що це за певні складнощі? Повертаючись до тих ключових фраз, які я тут казав і які ви чули, нові смисли, зокрема нові шляхи й нібито боротьба, конкуренція. Здебільшого східна філософія (я тут більше репрезентую свої професійні інтереси) цікавиться тим, про що ми зазвичай говоримо: це є світська філософія, яка за визначенням є площинною, відповідно граничні вчення спрямовані на вихід, як вони називають, за світ сансари. Тобто їх цікавить людина, яка може в принципі подолати світ сансари, а саме той граничний досвід, який людина може набути, перебуваючи тут. І головна увага прикута до цього. Відповідно так чи так західна думка починає у цей бік дивитися (я не буду все переповідати), і відбувається певна зустріч, певний діалог. Тут ми виходимо, скажімо, на той горизонт, який сьогодні найповніше репрезентовано певною мірою в Західній Європі, а найбільше, мабуть, у Північній Америці. І ми тут якраз знову ж таки опиняємось на периферії. Тому, говорячи про наш стартап, говорячи і про інтерес до східної філософії, сьогоднішній наш круглий стіл я закликаю або звертаю увагу на те, що філософія, починаючи від досократиків, була спрямована на те, щоб виходити за межі площинного

горизонтального посеїбічного світу. Тобто трансцендування — це не лише на рівні дискурсу, а й на рівні способу життя, коли між дискурсом та способом життя не має бути великої дистанції, тим більше вони не мають конфліктувати. Вони повинні доповнювати один одного. І, відповідно, ми пам'ятаємо також про мудрість. Сьогодні ми казали, що ідеалом починаючи від античності був мудрець. А мудрець — це вже той, хто виходить за ті смисли і ту світськість, якою ми намагаємося наповнювати наші смисли, нашу публічність або академічність. Тому мені видається, що ми можемо спрямувати нашу увагу у взаємодії, якщо є ті, хто, скажімо, цікавиться не тільки цим, умовно кажучи, площинно-горизонтальним виміром, щоб розширювати наші горизонти не в межах того, що певні східні вчення називають світом сансари, а й тим, що допомагає розв'язувати кардинально граничні буттєві проблеми і, наскільки це можливо, проблеми людини як такої. При цьому, звичайно, не профанізуючи, не спотворюючи тощо. Зрозуміло, що такі спотворення мали місце, і ми можемо, вже розширюючи цю вертикаль з дійсністю, максимально глибоко це враховувати. Якщо казати про перспективу, справжню перспективу, а не таку обивательську перспективу, бо під філософією може критися й певна обивательська позиція, то певні такі прориви — це справді граничні якісь такі виходи. Вони можуть відбутися значною мірою лише із залученням східної думки як такої. Приклади такі є, й тому хотілося, щоб був такий собі певний полілог або симфонія не лише з боку тих, хто цікавиться східними філософіями, а там, де подібні інтереси мали місце в історії європейської, вітчизняної або північноамериканської думки. От таке ще доповнення.

Євгенія Селєзньова (журнал «Про|странство»): У мене невеличкий експромт. Я б хотіла порушити таку тему, як практичні взаємодії суспільства з філософією, а саме участь філософів у процесі містобудування. Ми розуміємо, що нам зараз далеко до такої утопічної ситуації, коли філософів запрошуватимуть до міської ради на затвердження генплану. Але так само ми розуміємо, що приватний сектор, як це часто буває, реагує швидше, ніж державний, і ми вже в себе в журналі спостерігаємо таку ситуацію, що у забудовників є запит на участь філософів у процесі проектування. Чесно скажу, ми в Одесі часто боїмося цього слова — забудовник, бо для нас це є чимось із дуже негативною конотацією — це людина, яка прийде, спиляє всі дерева та побудує щось дуже страшне. Але ми розуміємо, що, з іншого боку, їх не може не бути. Процес будування міст не може зупинитися, не можемо ми всі й далі все своє життя прожити в старих будинках, а після нас — діти та онуки. Місто все одно будуватимуть. Питання в тому, як його будуватимуть. Продукт, який нам дає забудовник — мабуть, одна з найбільш незмінних та впливових речей, бо своє життя ви можете облаштувати як завгодно, та якщо у вас попід вікнами збудували щось жахливе — це все одно вплине на якість вашого життя. Поряд із тим ми бачимо, що в багатьох випадках забудовник — це насправді людина, яка хоче зробити щось гарне — принаймні

дати продукт, який люди захочуть купляти. Тож вони приходять та кажуть: як нам зробити краще? Давно вже нормальною є ситуація, коли будь-який бізнес та будь-який продукт спочатку замовляють маркетингове дослідження. Зараз вони хочуть дослідження або від урбаністів (яких дуже мало, й не всі взагалі знають, що таке урбаніст і що він насправді робить), або від філософів. І знову ж таки урбаністика — це поки що відносно новий рух, який зараз у нас дуже активно зростає, та урбаністика без філософського компоненту — це просто ДБН (державні будівельні норми), це, скажімо, суто технічна частина. Урбаністика — це більше саме про філософію міста. І ті ж забудовники приходять та кажуть: знайдіть, будь ласка, когось, хто зможе зробити дослідження ціннісного компоненту, тобто виявити смисли цього місця, де ми збираємося щось будувати й хочемо зробити це нормально. Ми спілкувалися, і нам пояснювали, що ситуація, яка є зараз, — це ринок, перенасичений багатоповерховими коробками, бо їх будують дуже активно й постійно, і незабаром їх стане так багато, що їх припинять купувати, бо скільки вже можна. Зараз іде нова тенденція — будувати не багатоповерхові коробки, а простори. Тобто не будинок, не квадратні метри, а якийсь простір, який має свою певну функцію, свої певні смисли і на якому будується нова спільнота. Це вже нова тенденція, яку ми зараз спостерігаємо, і я можу сказати, що у нас абсолютно не бракує спеціалістів, тих самих філософів, тих самих культурологів, які могли б допомогти, і в нас не бракує такого бізнесу, який справді має запит на їхні практичні вміння, на те, що вони можуть зробити. Є запит на дослідження. Бракує у нас комунікаційної ланки, і це можна помітити практично в будь-якій сфері. Раніше я це спостерігала, наприклад, у мистецтві, в живопису: є справді художники, є якийсь бізнес, ладний їх підтримати, але бракує комунікації між ними. Можу сказати, що на Заході вже є нормальною ситуація, коли цю комунікаційну ланку вособлює спеціальна людина, яка займається саме менеджментом комунікацій, менеджер або куратор. У нас такого поки що немає, тож маємо ці комунікації якось шукати самі. Наш журнал пробує із цим допомагати; це одна з наших функцій. Сподіваюся, що далі ця тенденція зростатиме й усі будуть задоволені. Тобто будуть файні міста, побудовані грамотно, і буде якась наукова база під тим, що ми зараз спостерігаємо в нашому процесі містобудування.

Олег Хома: Як взагалі виникла сама ідея? Як могло виникнути таке абсолютно несподіване для нашої країни явище, як ваш журнал? Яка низка подій до цього привела? Мене страшенно цікавить, як таке виникає.

Євгенія Селезньова: Насправді можу сказати, що це все питання комунікацій. У нас усе зійшлося, визріла оця ідея нашої редакції, ідея зробити такий журнал...

Олег Хома: Тобто ви вже як редакція оформилися, так?

Євгенія Селезньова: У нас, по суті, вся редакція — це дві людини. Мали свою ідею й зустріли на неї запит. Хоча спочатку йшлося радше про блог,

аніж про журнал. Як саме це сталося? Одеса дуже маленьке місто, і з комунікаціями в нас трохи простіше.

Лариса Івшина: Я справді дуже зацікавилася вашою темою. І згадала, що в Берліні вже тривалий час філософи та історики брали участь у тому, щоб трансформувати Берлін, коли об'єднувалася Німеччина, і був досвід буржуазної частини і, зрозуміло, ФРН. Там теж брали участь філософи, і це той досвід, який треба долучати, бо змінювати пострадянський образ і комунікації, які є, можна хаотично, а можна осмислено. Це теж точка докладання для філософів і, звісно, для культурологів та навіть істориків.

Анатолій Єрмоленко: Я розумію, що в цьому проекті можуть залучати культурологів, істориків та архітекторів. Але виникає запитання, а де тут філософи? Справді, має бути експертне середовище, в якому повинні працювати фахівці, а що мають робити філософи? Це питання дуже важливе тому, що залучення саме філософів має важливе значення, адже філософи тут мусять виконувати не просто функцію фахівців-експертів, вони мають особливу функцію, а саме: бути хранителями раціональності. У зв'язку з цим наведу такий приклад: свого часу головному архітекторові Києва закидали, що Київ забудовують з величезними порушеннями, що спотворюють історичну частину міста, тому треба залучати громадськість, аби вона брала участь в обговореннях. На цей закид він відповів так: залучати громадськість в архітектурі — це те саме, що збирати громадськість для проведення хірургічної операції, що даватиме вказівки, як хірургу цю операцію робити. Це справді було б цілковитою профанацією. Залучення громадськості — це не залучення будь-кого, хоча дискурс і має бути відкритим і не обмеженим. Але відкритість дискурсу означає насамперед залучення не тільки експертів, запропонованих організаторами цих обговорень, а й незаангажованих до цього проекту фахівців (нехай це буде сфера архітектури чи медицини) і давати їм можливість брати участь у цьому дискурсі. Ось тут і мають включитися філософи. У цьому проекті філософи, будучи експертами, повинні виконувати ще й додаткову функцію, бути «хранителями раціональності», стежити за тим, як відбувається дискурс між культурологами, істориками, архітекторами тощо, а саме: наскільки цей дискурс відкритий, чи не відмінюються в ньому поняття, чи не призводить він до перформативних суперечностей тверджень самим собі, коли в процесі аргументації не «зводяться кінці з кінцями», чи не використовують у мовленнєвих актах приховані перлокутиви тощо. У цьому й має проявлятися специфічна роль філософії і філософів, якщо застосовувати парадигму комунікації. Як ви гадаєте?

Євгенія Селезньова: Для прикладу, те, що ми робимо прямо зараз, — це дослідження ціннісного компоненту. Тобто які взагалі смисли для людей несуть дім, загалом життєвий простір і що це має бути, що там може бути, бо, знову ж таки, у того забудовника може бути якесь своє уявлення, а потім виявляється, що у людей своє, і має під цим бути якась аргументована база. Це один із наших напрямків.

Ольга Барановська (освітній проект «Школа Глядача»): Я з того самого міста, й насправді це загальна проблема, серйозна для нас (філософської спільноти): що філософи можуть тут зробити, крім ціннісного чи загально-смыслового дискурсу. Справді, те, що ми зараз робимо, те, що ми створюємо, розглядають тільки як певний художній або естетичний продукт, що його оцінюють в умовному діапазоні «подобається — не подобається». Та в тому-то й справа, що те, що ми робимо, завжди залежить від того, як ми це робимо. Зрештою все зав'язане на мові: що сказано, що прочитати, що можна взнати про місто зовсім чуже, проходячи по ньому і просто побачивши його (недарма бачити — це значить розуміти). Що можна зрозуміти за тією картиною, яку це місто являє собою. Я не стверджую, що це прерогатива саме філософів, та, власне, цей шлях — він саме в рамках філософії сформувався — у сфері і структуралістського, і феноменологічного та іншого аналізу мов. І насамперед невербальних мов, які в цьому плані важливі. Напевне, в цьому розумінні філософ тому має перевагу (нехай це не його прерогатива, але він саме тому має тут перевагу), що він ознайомлений з принципами інтерпретації різних мов. У цьому плані, мабуть, те, що може тут зробити філософ, це зуміти показати, що, зрештою, ми створюємо у вигляді міста — й не просто який вигляд це має, а що про нас це говорить. І, можливо, коли такі речі артикулюватимуть зрозуміліше, то й люди почнуть дивитися інакше на те, що у нас будують або як у нас структурують міський простір.

Ксенія Зборовська: Дуже хотілося б підтримати пані Ольгу, оскільки ця проблематика справді є надактуальною саме у сфері філософського дослідження. Ще років п'ять чи шість тому на філософському факультеті (Київського національного університету імені Тараса Шевченка) група політологів займалася дослідженнями політичної архітектури міста, тобто політичною урбаністикою. На превеликий жаль, викладачі тоді не дуже підтримали студентів із цими темами, й ці розробки згорнули або набули свого розвитку вже в магістратурах за кордоном. Утім, фаховій спільноті не варто оминати цю тему: те, чим є місто в політичному плані, досить повно репрезентовано через архітектуру: наскільки тоталітарною є влада чи наскільки репрезентовано можливість свободи вираження громадянина — це все філософські питання. Ідеологію міста можна транслювати через ті сірі коробки, які ми бачимо за вікном, а можна через щось інше. Це залежить від нас.

Юрій Завгородній: Маленьке питання. На Сході, зокрема в Стародавній Індії, архітектура сучасна звертається до такого традиційного мистецтва, як васту. Скажімо, в Китаї, Сингапурі є феншуй. Власне, ви намагаєтесь працювати в напрямку зміни простору сучасних міст. Тож які підходи вже існують?

Євгенія Селезньова: У нас зараз ідеться не стільки про архітектуру як естетичну складову, стільки про комунікації, про те, які функції матиме цей простір. Тобто ми хочемо наповнювати його функціями, справді є така мета — спробувати збудувати те, що російською зветься «устойчивое соседство».

Тобто йдеться про стабільне суспільство, яке функціюватиме і причому бажано без якоїсь стимуляції ззовні. Щоб можна було побудувати будинок, туди вселитися і там усе так буде збудовано, щоб люди самі між собою комунікували, щоб їх не треба було постійно до цього підштовхувати. Ми вважаємо, що якщо це вдасться, то це буде дуже важливо. І, до речі, я хочу подякувати за репліку пані Ользі, бо я випустила важливу деталь щодо питання історичної пам'яті, яким у нас в Одесі переймаються, і під час забудови, на мою думку, важливо це враховувати і взагалі це якось досліджувати. Тим паче, ви знаєте, що в Одесі є місця з дуже такою складною історією, особливо часів Другої світової, те, що зараз вивчають наші колеги. Це справді важливо.

Андрій Мельник: Я думав, про що поговорити. Хочу порушити три питання. Перше питання, яке у нас, мені здається, не звучало жодного разу, це: що таке наші проекти. Наші проекти — це бізнес чи не бізнес? І кожен мусить собі відповісти: що дає наш проект. Це, по суті, напевне, соціальні проекти. Втім, якщо ми не враховуватимемо бізнес-складової, тоді ми маємо йти до держави і просити гроші. Або ж йти до людей-меценатів і просити гроші. І займаючись проектами, дивлячись на ринок, який існує, чи можна в цьому ринку існувати на ті гроші, за які ми продаємо квитки на наші заходи, платимо за простір, в якому перебуваємо. І найважливіше питання для мене — а за які гроші ми запрошуємо всіх наших спікерів? Якщо ми запрошуємо їх, щоб вони нам допомогли й безоплатно до нас прийшли, ми перетворюємося плюс-мінус на ту саму державу, що не гідно, в моєму уявленні, оплачує інтелектуалів, які мають збагачувати нас духовно. Чи можна збагатити дух духовно, не закриваючи матеріальних питань, — для мене це дуже велике внутрішнє питання. Тому, мені здається, що, створюючи проекти, дуже важливо себе розвивати з погляду підприємництва і в проекти потрібно правильно закладати підприємницькі елементи. І ось для мене один надзвичайно важливий елемент — це власне простір, який має існувати і за який потрібно платити. Другий момент — це гонорари лекторам, які до нас приходять. Бо якщо ми постійно проситимемо безоплатно, чи далеко ми всі заїдемо на цих теренах? Не заїдемо ми далеко. Коли ми розмовляємо в аудиторії, що за інтелектуальну працю потрібно платити сто гривень за дві-три години, на що ця інтелектуальна праця перетвориться? Для мене це питання. А ще було б добре, аби наші проекти почали б створювати якісь матеріальні цінності, умовно матеріальні: друкувати книги, створювати освітні курси, можливо, створювати простір. Для цього також потрібні ресурси. І, з одного боку, ми можемо підходити до питання через гранти. Проте кожен грант накладатиме на нас певні зобов'язання, є чітке завдання, яке я маю реалізувати. Чи можемо ми реалізувати нашу ідею в такій формі — спірне питання. Другий формат є — це меценатство. Воно в Україні далеко не розвинене. Було б чудово цю культуру розвивати, і я з цим працюю. У нас є історія меценатства в країні наприкінці ХІХ — на початку ХХ сторіччя. Проте ми її не піднімаємо на поверхню до самого кінця.

Бізнес хоче і може давати ці гроші, але бізнес не довіряє подібним проектам, оскільки це не системна форма, а не системна форма тому, що ми не можемо спілкуватися з бізнесом системною підприємницькою мовою. Коли бізнес говорить — покажіть мені цілі, плани і показники, а ми говоримо про духовне й нематеріальне. Має бути керівник-філософ, який прийде і скаже. А як ще це зробити? Наприклад, це проблематика, на яку ми, здається, не звертаємо уваги, було б добре, якби ми звертали увагу на те, що і маркетинг є важливим, і дотримуватися слова важливо, і керувати фінансами важливо, і розуміти, що це для душі, але те, що для душі, це вже йде після матеріального. Якщо матеріальне не закрито, душі радше за все не буде такої, як ми хочемо. Є питання, які я хотів би винести ще на загальний стіл. От Ксенія порушувала питання про баналізацію. На мою думку, баналізація може відходити, якщо ми заходимо в діалог. Бо більшість наших зустрічей відбуваються у вигляді лекцій. Натомість вони не часто проходять у вигляді діалогів, можливо, навіть дискусій. І якщо будуть діалоги й дискусії, ми розвиватимемо наш мисленневий апарат, бо ми тоді на нього виходитимемо. Мені здається, що створювати платформу діалогів і дискусій надзвичайно важливо в наших проектах у якійсь із форм, щоб ті люди, які до нас приходять, у цю форму заходили. Третя проблема, з якою я стикаюсь, це брак нормальних просторів. Фізичних. Є хаби, безумовно. Тут питання: скільки вони коштують і чи закладаємо ми це у вартість продукту. Проте немає такого класного проекту, який закривав би освітні завдання. Тобто я цього не знаходжу. Я ходжу по десяти місцях або по двадцяти, все обійшов я вже, всіх знаю. Кожен розв'язує якийсь точкове завдання. Тобто немає такого простору. Мені здається, через якийсь час, якщо ми зможемо об'єднуватися й домовлятися й залучати до своїх проектів людей з ресурсами, можна взяти за мету створення такого освітнього простору, оскільки це радше за все болить більшості. І це ще питання до університетів. Що в університетів величезний фонд, але цей фонд, як на мене, незрозуміло як використовують (тобто коли я заходжу у червоний корпус, на нього дивлюсь з іншого боку — студентського і підприємницького: це величезний простір, який незрозуміло як використовують, зокрема якщо знати історію червоного корпусу). Виходить, як реорганізувати або співробітничати з університетом, у якого є величезний простір, з такими проектами, як наші, аби це було настільки ж привабливо, як є в хабах, антикафе тощо. І четверте питання, яке мене дуже цікавило, — це якийсь інтерактивне місце людей, яких ми можемо запрошувати як експертів на наші заходи. Бо для кожного це певна цінність, і мені здається, що саме ці люди — це цінність для суспільства загалом, і виходить, що до цих людей часто немає доступу, і якщо ці люди будуть не те щоб загальнодоступні, а можна буде до цих людей постукати, і ми розумітимемо, до кого стукати, ми тоді зможемо їх запрошувати і ми наші ідеї зможемо реалізувати набагато краще, оскільки часто ідея формується, коли ти вже бачиш, з ким ти її можеш доробити, докрутити

тощо. Мені здається, що загальний простір, місце, де можна познайомитися з усіма експертами і, можливо, місце, де всі інтелектуальні події зібрані, щоб це був не Concert-UA, там, де зібрані всі концерти, а другого немає. Тобто ми на Concert-UA його не можемо поставити. Ми себе на Фейсбуці ставимо, але Фейсбук — то така справа... Вона зразу ж вивірюється.

Світлана Лозниця (Інститут філософії НАНУ): Деякі з цих проектів в інтернет-просторі я бачила, і що важливо, у пана Андрія дуже якісний спосіб комунікації, він швидко відповідає й детально прояснює питання, оскільки ми зверталися з різними питаннями і кілька разів отримували детальні відповіді. І як я розумію ідею вашого проекту — це подивитися на певні питання з різних точок зору, з різних дисциплін. Це теж, я б сказала, дуже важлива і потрібна ідея, тільки в цьому плані у мене є своє суб'єктивне бачення все ж таки. Як людина, яка дотична до філософії, маю спитати: у вас були ці лекції з медитації і хатха-йоги, чи не доречніше, коли ми беремо таку проблематику (знання, запам'ятовування, пограничні стани), розглядати її з точки зору фахівців, наприклад філософії свідомості, медицини, психіатрії. А якщо брати медитацію чи хатха-йогу, то, наприклад, у нас є проект зі східної філософії, і тут має бути окремий майданчик — теоретичної частини, а тоді вже більш практичної. З погляду науки, мені здається, варто інакше транслювати інформацію. Наприклад, якщо людина йде послухати точку зору філософії і біології, їй було б цікавіше ще послухати точку зору медицини, а не медитації. Але це моє суб'єктивне бачення стосовно формату. Загалом же — гарні враження від проекту, спасибі.

Руслан Мироненко («Plato's Cave» та «Art Of Mind»): Тут висловили думку про те, що не потрібно проводити безоплатні лекції. Я з цим майже погодитись, оскільки справді завжди постає питання фінансування: оплата лектору, оренда приміщення, техніки тощо. Як один із варіантів розв'язання цього питання — це комбінування кількох форматів у межах одного простору, що ми з Ксенією намагаємось реалізувати на базі «Печери Платона». Є дуже великий прошарок людей (ті самі студенти), які не можуть дозволити собі заплатити за курс лекцій суми, що перевищують їхню стипендію, або ж узагалі відвідати якісь цікаві їм, але платні лекції. Проте, якщо ми хочемо залучати широке коло людей, якщо ми хочемо викликати інтерес також і у молоді, щоб вона мала змогу спілкуватись із живим лектором, а не лише «добувати» собі інформацію через ресурси ютубу, ми маємо практикувати також і безоплатний формат зустрічей. Я не дарма згадав про відеолекції, адже мені можуть закинути, що вони є неоціненним джерелом безоплатної освіти для студента, але якщо ми пригадаємо, то ще років десять тому побутувала ідея, буцімто всі університети стануть непотрібними і залишаться тільки онлайн-освіта. Зараз ми вже можемо зробити висновок, що онлайн-освіти недостатньо для того, щоб відповісти на всі ті питання, які народжуються в нашому суспільстві. Інакше б тут сиділи самі засновники сайтів та ютуб-блогери, а не менеджери офлайн-спільнот, у яких у пріоритеті живі

зустрічі. У цьому контексті проведення безоплатних лекцій — це залучення до діалогу тих, хто, наприклад, не може заплатити за освіту, але все ж має живий інтерес та цікаві запити до спікера. Це те питання, яке потребує адекватного розв'язання, не потрібно так категорично відкидати безоплатний формат, адже саме той прошарок суспільства, який мислить, не завжди має гроші на такі лекції.

Андрій Мельник: Я хочу додати коментар. Якщо ви привчатимете студентів до безоплатного, вони виростуть і споживатимуть безоплатно той самий продукт, який не зможе потім у життєдіяльності забезпечувати самого себе. Якщо ми привчатимемо до безоплатного, наша робота тоді по факту нічого не коштуватиме. Робота лектора нічого не варта. Виходить, що студент, коли приходить на безоплатне, далі так само вимагатиме безоплатного. Він прийде у доросле життя і далі також вимагатиме безоплатного. Я згоден, що допомагати студентам потрібно. Ми всі були студентами, ми розуміємо, що у них немає ресурсів і грошей. Тому давати знижку 50% саме студентам чи іншим прошаркам населення, які не можуть оплатити, я з цим повністю згоден, що можна поєднувати різних людей, щоб був діалог між різними професіями. Проте коли ми даємо щось безоплатно, в моєму уявленні, ми його знецінюємо, і я у своєму проєкті навіть категорично не даю знижок. Якщо людина не готова прийти на мій захід, я що — повинен зтягувати її знижкою? Я, по суті, беру якийсь пряник і починаю перед нею бігати. При цьому я сприяю людям, які говорять, що не можуть заплатити, чи бачу, що людина приходить, і запрошую її, або ж безоплатно є в мене кілька гостей, які просто не можуть, але про це кажуть, чи в якійсь договірній формі ми домовляємося, чому саме так. Проте в моєму уявленні безоплатно бути не може, бо якщо ми всі робитимемо безоплатно, тоді ми маємо забути про капіталізм як узагалі форму економіки.

Руслан Мироненко: Тоді я маю ще одну репліку. Казати, що студент звикне ходити на безоплатні лекції, — це абсолютизація, яка, на мою думку, не дуже доречна зараз. Є студенти, які після відвідання безоплатних лекцій, якщо тема їх зачепила, приходять також і на платні лекції. У них уже є розуміння цінності цього матеріалу та спілкування з лектором, вони готові відкладати і платити за це. Крім того, є інтелектуальний прошарок, який у принципі не може платити, і це не лише студенти. Оминати їх означає втратити дуже вагомий частину суспільства, на яку також має бути орієнтована наша діяльність, якщо на першому місці у нас популяризація, а не монетизація освіти.

Ксенія Зборовська: Хочу також доповнити Руслана, якщо це буде доречно, й висловити свої роздуми, які спираються на досить тривалу практику проведення безоплатних лекцій. «Art Of Mind» півтора року, незабаром буде вже п'ятнадцятий цикл лекцій, які відвідують від десяти до шістдесяти людей щонеділі. Тут можна відзначити кілька моментів. Перший полягає в тому, що в безоплатних лекціях зацікавлені не лише студенти, досить багато людей

середнього статку сприймають такі лекції як «промо» до платних курсів і обирають, що їм більше цікаво. Нагадаю, більша частина нашої аудиторії не мають фахової філософської освіти, вони не можуть з упевненістю відповісти, що їм цікавіше — курс із логіки чи постструктуралізму. Ми маємо надати їм певний інструментарій для того, щоб вони мали свободу вибору й відвідували те з нашого платного контенту, що їм справді подобається. І таким чином я вже перейшла до актуалізації другого моменту: ми займаємось просвітництвом. Якщо людина не ознайомлена з цариною тих знань, які ми пропонуємо, для неї цей «ентертеймент», цей інтелектуальний відпочинок є дещо новий, то для того, аби вона додала відвідування лекцій до свого способу життя, їй необхідно принаймні ознайомитися з тим, як це відбувається. У такому форматі, наприклад, є резон обирати простіші, «ігрові» теми для безоплатних лекцій і потім ці самі теми ускладнювати й подавати глибше й більш фахово на платних курсах. На мою думку, це важливо, адже саме так ми даємо людині базис, забезпечуємо певну системність в її освіті.

Світлана Балінченко: Наприклад, коли фахівці кафедри філософії проводять інтерактивні лекції в обласній науковій бібліотеці, можливо, складається така собі ілюзія безоплатності нашої праці — через те, що існує певна внутрішня логістика проекту — домовленість між організаторами. Публічний простір бібліотеки зараз відроджується, трансформується. Відчувається зацікавленість у нашому проекті. Наприклад, ми не сплачуємо за оренду приміщення, техніки, а координатори з бібліотеки, у свою чергу, не сплачують за наші послуги лекторів під час реалізації проекту. Така співпраця надає нам можливість безоплатно реалізовувати філософську лабораторію для всіх охочих.

Андрій Мельник: Я хочу рефлексію дати. Я не проти залучати і не проти давати можливість долучатись до цього. Але подумайте, якщо до вас приходять, ви перебуваєте в приміщенні, яке опалюється, яке має амортизаційні витрати, то яким коштом ці паливно-амортизаційні витрати компенсуватимуть, якщо десять проектів прийде в бібліотеку? Це у мене запитання таке. Наступне запитання стосується експерта, якого ми запрошуємо. Для того, щоб експерт розширював свій світогляд і ознайомлювався із світовими ідеями чи світовими смислами, це як мінімум треба поїхати до Німеччини, до Британії, до США, поспілкуватися і купити книгу німецькою або англійською мовою, яка коштує двадцять — тридцять доларів. І тут яка може бути форма? Вона може бути безоплатною в якомусь значенні, з якимось завданням. Проте це вже певна стратегія. Якщо ми говоримо: у нас є проект, ми хочемо до цього проекту залучити більше людей, які інтелектуально розвиватимуть нашу країну, тоді ми даємо таку змогу. Але ми не повинні забувати про фінансову складову, бо мені здається, що ми дуже часто, роблячи такі проекти, про це забуваємо. І якщо ми десь щось робимо безоплатно, то маємо розуміти, що десь іде компенсація. Якщо компенсація ніде не йде — ми паразити. Це моя така думка. Такою компенсацією можуть бути меценатські гроші, можуть

бути гранти. Але треба розуміти, що краще в моєму випадку заплатити бібліотеці, якщо там нормальний директор і якщо він інвестуватиме у свою інфраструктуру, то ця бібліотека розвиватиметься, тобто ми розвиватимемо культуру інтелектуальну і робитимемо продукт інтелектуальний. Якщо ми всіх привчимо до безоплатного інтелектуального продукту, який найскладніший, тоді платитимемо за пости у Фейсбуці, незрозуміло за які гроші.

Анатолій Єрмоленко: Мені здається, що тут немає питання. Справді, будь-який проект повинен мати матеріальне забезпечення. Інша справа, про який проект тут ідеться — це бізнес-проект чи соціальний проект. Розумієте, одна справа, коли ви робите проект, щоб заробляти гроші, а інша — якщо це соціальний проект. У цьому разі ви справді можете брати кошти від меценатів чи спонсорів, це також може бути поєднане одне з одним. Але в нашій країні, на жаль, ще не створені умови, зокрема й законодавчі, аби заохочувати бізнес для участі у таких проектах, тому бізнес нечутливий до такої діяльності, аби вкладати кошти в ці проекти. Проте Андрій слушно порушив це питання, питання про матеріальне забезпечення, питання: де брати кошти під ці проекти.

Світлана Лозниця: Пан Андрій порушив дуже цікаву тему. Він якраз також і у відкритий доступ викладає лекції. Дискусії, мабуть, не викладає, але лекції викладає. Далеко не всі роблять це, а це якраз важливо. Той, хто не може заплатити, може послухати частину лекцій у вільному доступі. А стосовно фінансування може бути така пропозиція: у вас три лекції і оплата йде суцільна. Можливо, когось філософія цікавить, а інше не цікавить. Можна зробити окрему оплату за всі лекції: три разом дешевші, а кожна окремо — дорожча і таким чином буде попит і стане зрозуміло, які теми аудиторію цікавлять більше.

Роман Оксенюк («Cafe philosophique Lviv»): Замість доповіді я подавав відео, маленьку презентацію нашого проекту. Відео було знято раніше, два з половиною роки тому. Наведу аудіограму:

«Привіт! Мене звати Роман. Я один з організаторів філософської кав'ярні «Cafe philosophique Lviv», яка вже два з половиною роки функціює у Львові. Ми вважаємо, що філософія є простою і доступною кожному, оскільки говорить про найближче для людини — її саму та навколишній світ. «Cafe philosophique Lviv» — це місце зустрічі молодих людей, яких цікавить філософія і які шукають відповіді на ті питання, на які, вочевидь, вони не отримують відповіді в академічному середовищі.

Вуніверситеті завжди існують позиція викладача та позиція студента. І саме філософська кав'ярня позбувається таких позицій.

Від часу існування ми керуємось такими принципами:

— відкритість: кожен може взяти участь в обговоренні теми, незважаючи на освіту, вік, стать чи соціальне становище;

— доступність: усі наші заходи є відкритими й безоплатними для всіх бажуючих.

Для мене як для філософа філософське кафе — це насамперед не лише місце, де можна здобути додаткову освіту, а й місце, де, власне, як у сократичній філософії, народжується думка.

Такі самі люди, які не знають відповіді на свої питання, вони тут і є. Вони хочуть отримати щось нове і вони переймаються цією довірою до доповідачів, які щоразу різні, які тебе не знають, вони тебе більше бояться, ніж ти їх. А ти сидиш у колі друзів, у колі твоїх знайомих, які не соромляться бути собою. В університеті ти все ж таки боїшся, бо ти можеш отримати погану оцінку, тебе можуть не так зрозуміти. Дуже все академічно, дуже все складно.

Ми поєднали невимушену атмосферу філософської кав'ярні з кращими традиціями академічних інститутів Європи. Наші лектори є кращими фахівцями у своїх галузях не тільки в масштабах міста, а й України загалом.

Ми вписали філософію у культурний ландшафт міста».

Тепер прокоментую. Це відео знімала особа, про яку побіжно згадували сьогодні. У Львові щороку відзначають менеджерів культури. І це поставлено на якусь інвестиційну платформу — там, де є можливість розвиватися, там досить такі великі призи з чотирма нулями. Власне, кожен із нас, хто здійснює цей проект, — це є певний менеджер культури. Ми це випустили, водночас розглядаючи, хто він є — менеджер культури. По суті, ми виконуємо таку проміжну ланку між академічним середовищем та публічною сферою, бо тут таке питання і, можливо, така думка, що часто нас сприймали як тих, хто заперечує академічне середовище, мовляв, там щось не так, але давайте ми робитимемо філософів не звідти. Це не так, філософи нізвідки не ростуть, і коріння цього — це Академія. Тобто це інституційне середовище в університеті, в Академії, де зрощують філософів. Коли Олег Хома писав передмову до книжки Андрія Баумейстера, він там згадував кілька ознак поганого академічного середовища. Одна з них була автаркія — те, що вони дуже замкнені, вони не йдуть у маси і власне займаються невідомо чим, і ми долали це, витягуючи те, що там справді є найкращого, тобто всі наші лектори (за будь-якими параметрами ми можемо переглянути список) — це найкращі фахівці, і не тільки з України, це люди, яким є що сказати. Дуже важливо їх відібрати, а потім подати загалові. Це питання, яке заторкувала Ксенія, дуже важливе, це — баналізація, тобто як її не допустити. Ми намагаємося тримати цей рівень. Дуже важливо, коли ми робимо все ж таки філософські проекти, щоб це не був простенький рецепт, як нам жити, власне кажучи, що ми даємо можливість висловитись фахівцеві, і дуже часто вони є заангажовані. Це один із принципів, який ми цінуємо найбільше, це — заангажованість самого лектора. Бо коли ми будемо нав'язувати щось чи лектор відповідатиме на запит від публіки, то про яку якість і залученість самого лектора — емоційну, інтелектуальну тощо — ми можемо говорити. Тут дуже важливо, щоб люди говорили про те, що вони хочуть говорити, і тією мовою, якою вони говорять і досліджують це. Це знову ж таки до питання про баналізацію, як ми її долаємо. Ми робимо певний такий експертний відбір,

аби наші лекції справді мали рівень. Бо ми позиціонуємо себе як таких, хто поєднав найкращі академічні традиції з публічним простором міста. І тут дуже важливою є екосистема, тобто система, де філософи виростають з академічної структури. Це, можливо, журнали, які у нас є, це, можливо, «Sententiae», це «Філософська думка», це ключові два пункти, які дають можливість проводити певну експертизу на певних етапах, оскільки, поза сумнівом, ми знаємо, кого там друкують, який там відбір, і це дає нам можливість відбирати кращих із кращих. І те, що я хотів сказати з того, що не було сказано, це, власне кажучи, про симбіоз публічної сфери та академічної. Ми ніколи не проти них, ми ніколи не виступаємо, якщо якісь у нас є бажання там змінити щось, якісь перші реакції на те, що ми бачимо, але це симбіоз. Ми потребуємо їх, вони потребують певним чином нас. І те, що у нас з'являються постаті публічного інтелектуала та публічного інтелектуала-філософа, це дуже важливий пункт, який ми намагаємося просунути. Є ще менеджер культури, який не є філософом, але дає можливість з'єднати філософа та публіку, і про цих персонажів філософського цього дискурсу розвитку нашого проекту ми також не маємо забувати. Це радше питання, ніж якісь тези чи відповіді.

Сергій Пролеєв: У мене питання: Ви застосували вираз дуже характерний і усталений — публічний інтелектуал. Ми знаємо традицію публічних інтелектуалів, передусім у Франції. Там вони найбільш впливові, потужні і є класичними представниками цієї, так би мовити, «породи». Але водночас у Франції впродовж останніх десятиріч йдеться про кризу публічного інтелектуала. Зокрема, кілька років тому до нас приїздив Олів'є Монжен — засновник ушлявленого журналу «Еспрі», одного з потужних майданчиків публічного дискурсу. Він дуже гостро про це казав, навіть книжка у нього про це є, ми її переклали й видали. Звідси питання. На Заході — повіримо у цьому французам, які краще відчують ситуацію — йдеться про кризу публічного інтелектуала за сучасних умов. У нас ситуація протилежна. У нас народжується публічний інтелектуал як якась — сподіватимемося — досить впливова постать суспільного життя взагалі. Тобто маємо глибоку відмінність культурних ландшафтів. Розумію, що це велике питання, яке потребує ґрунтовного аналізу. Але, можливо, у вас є якась гіпотеза, припущення щодо цього незбігу? І, зокрема, що у вітчизняній культурній та інтелектуальній ситуації є тим відмінним та особливим, що породжує сьогодні запит на публічного інтелектуала, і які саме до нього вимоги висувають? Яким сьогодні має бути ще певною мірою гіпотетичний український публічний інтелектуал, постать цього культурного ландшафту? Оскільки Ви якраз і репрезентуєте проект, що працює в нашому культурному ландшафті, і намагаєтесь цілеспрямовано його створювати, то, може, у вас уже є якісь такі відчуття чи рефлексії?

Роман Оксенюк: Це радше інтуїція. Якихось відповідей у мене немає. Щодо походження і чому саме стала популярною така постать, як публічний інтелектуал, в Україні саме зараз, я вважаю, є певні політичні передумо-

ви, і ті передумови мені не дуже подобаються. Тобто дуже часто ми хочемо почути від іншого, що нам робити, як нам жити, плюс розчарування в політиках, тобто ми потребуємо публічного інтелектуала, людину з чудовою репутацією, яка, перебуваючи в зовсім іншому середовищі, не завжди є заплямованою в якихось таких речах, які не є прийнятними. Власне, часто вони задають тон, по-друге, загальний рівень освіти зростає все-таки. Це ще одна з таких причин плюс у нас соціальні мережі розвинені. Все-таки певна частина спільноти спілкується, використовуючи саме цифрові засоби. Тобто поширення цих ідей і впливу стало простішим. А щодо публічних інтелектуалів, то тут, можливо, дав відповідь Мішель Фуко, він намагався якось визначити, хто такий інтелектуал. Інтелектуал — це така людина, яка робить і показує, що у нас не у всіх чиста совість. У політиків не завжди чиста совість. Тобто ось таке запитання: можливо, цей Сократ був тим оводом, який жалить. Тобто він говорить не завжди приємні речі, які ми хотіли б почути, але все ж таки це авторитет, який дає можливість до нього прислухатись. І це добре, що в нас такі постаті з'явилися і вони справляють вплив.

Сергій Пролєв: Хотілося б, щоб із цього питання хтось ще свої припущення висловив. Але, з Вашого дозволу, я додам до того, що Ви сказали, своє невеличке припущення. Справді, дуже важливий чинник полягає в тому, що ресурс довіри до розуму як такого, до раціональної здатності мислення, до критичної рефлексії все ж таки зберігається. Це не політична балаканина. І люди, яких сприймають як носіїв цієї здатності до критичної рефлексії, мають певний ресурс довіри. Те, що вони себе ще не дискредитували, то певним чином вони більш-менш виправдовують ці очікування. Однак додам ще один важливий момент. Можливо, в подальших виступах це оцінять, так це чи не так. От Ви казали про політичну актуалізацію публічного дискурсу, а я б сказав, що сьогодні загалом наше суспільство переходить зі стану мовчання (від перебування наодинці з собою і вибудовування наодинці якихось стратегій існування) до все ж таки реальної спільності. Взагалі переходить до публічності. Ми жили в суспільстві, в якому публічність не існувала. Я готовий так стверджувати. Бо всі попередні форми колективності, практики презентацій перед загалом, це — квазіформи публічності. На кшталт першотравневих демонстрацій за радянської доби. Людей багато, але це квазіпублічність, фіктивна публічність. І от до сьогодні публічності як такої — правдивої, реальної, яка передбачає і автономних індивідів, і розвиненість комунікативних навичок, і культуру комунікації, продуктивного аргументованого дискурсу — просто немає, вона лише розпочинається. Як на мене, вона ніколи не досягне успіху без цих дуже важливих постатей, без цих медіумів комунікації, які мають великий та розмаїтий досвід публічної комунікації. Вони здатні її певним чином налагоджувати, бути її осереддям, утворювати її осередки. Це ціла мережа — мережа, в якій усі так чи так беруть участь. Проте на когось покладені більша відповідальність і більше навантаження. Як на мене, публічний інтелектуал запитаний

тому, що це та постать, яка здатна спрацьовувати як медіум комунікації. Через нього відбувається фактично конституювання цієї публічності. Маю таке припущення щодо цієї постаті та її актуальності сьогодні.

Анатолій Єрмоленко: У мене така репліка. Цей інтелектуал має бути добрим, розумним і гарним. І ще, бажано, багатим. Це якщо жартома. А якщо серйозно, то, справді, моральним чеснотам слід віддавати перевагу. Тепер щодо питання, а чи не спізнались ми дещо у своїх цих публічних намірах і домаганнях? Згадаймо, свого часу Герберт Маркузе, Жан-Поль Сартр, Теодор Адорно збирали мало не стадіони своїми публічними виступами. Згадаймо також проекти, про які я вже казав. Наприклад, свого часу в Німеччині було видано тритомник «Funkkolleg Praktische Philosophie/Ethik» («Практична філософія/етика») за матеріалами радіопроєкту, який було започатковано спочатку як проєкт дистанційного навчання, а згодом було перетворено на публічний захід обговорення найактуальніших проблем сучасності, в якому виступили провідні всесвітньовідомі філософи, соціологи, економісти тощо. Були також відповідні проєкти на «Бі-бі-сі» тощо. Проте сьогодні, якщо ви прочитаете останнє інтерв'ю Юргена Габермаса, то пересвідчитесь, що не тільки французи, а й він також каже про певну кризу публічності. Це філософ, для якого тема публічності є провідною. Тому ми й маємо відповісти для себе на це запитання. Чи не запізнались ми у своїх інтенціях щодо проєктів, спрямованих на створення публічного простору філософії? Чи ми наздоганяємо модернізацію, розвиваючи цей простір, чи в наших намірах є щось нове? Адже ми живемо за доби цифрових технологій, і той самий Габермас додає до свого занепокоєння щодо публічної сфери загалом і публічної філософії зокрема, що є цифрові технології, а це теж сфера публічності, яка має і негативні, і позитивні аспекти. Ми, як на мене, також пристаємо до цієї нової тенденції, хоча слід усвідомлювати, що тут на нас також чатують дуже величезні пастки і небезпеки.

Лариса Івшина: У мене теж невеличке доповнення. Я подумала, що ми так відстали, що вже можемо бути попереду. А друге — це те, що ви абсолютно слушно зауважили, хоча це не є популярна теза в суспільстві, про пріоритет моральних чеснот. До всіх криз ми маємо колосальну моральну кризу, і всі влади інтуїтивно хотіли б організувати з людей, впливових у суспільстві, клуби різноманітні, й ініціатива першого грудня виникла якраз з такої самої ідеї, а тут є одна тільки особливість. На паралельних курсах ішло багато процесів, у наш час ще не до кінця осмислених, з набуттям незалежності інколи видавалося так (чи, може, я помиляюсь), що наші моральні авторитети не хотіли нічого знати про політику, а політики не хотіли нічого знати про мораль. Оцей весь час. І як домогтися того нового якогось курсу для країни постполітичної орієнтації, а просто того абсолютно нового переходу для цих цінностей, які мають осмислити, озвучити публічні інтелектуали, і ці вимоги до них сходяться в тому погляді на те, як ми прожили і як ми маємо далі жити. Це ж гігантське завдання не для пустого розуму, я б сказала.

Але чомусь філософи свідомо ухиляються від цієї розмови. У публічно-му просторі я не бачу цих дискусій. Усі починають говорити про високе зі зрозумілих причин. Це дуже зручно, це просто затишно, безпечно і комфортно. Знання такі гігантські, вони можуть попередити і захистити. А ось вихід на цю публічну арену — тут інтелектуальна мужність високого рівня, я думаю, потрібна.

Сергій Пролєсв: Погоджуюсь із цим. Зараз це не дуже великий сегмент, але він існує. Пошлюся на власний досвід. Буквально два-три тижні тому я виступав на такому майданчику, який називається «Політична академія», що її організовує зацікавлена молодь. Він виконує ті самі просвітницькі функції і функції критичної рефлексії, але якраз у царині політики. Там ішлося про транзитивне суспільство, колізії та суперечності сучасної України. Як бачите, ми не цураємося такої гострої політичної тематики. Відбувалася дуже плідна розмова. Не кажучи вже про свої статті восьми—десятирічної давнини в журналах «Народний депутат» та «Парламент», теж з рефлексією щодо нашої політичної ситуації. Тут питання в іншому. На публічному майданчику «Політична академія» зібралася здебільшого молодь: вони слухають, вони реагують, вони зацікавлені. А от публікації в тих журналах, які потрапляють у руки народних депутатів, не мають жодного ефекту. Адже ця корпорація живе абсолютно іншими інтересами й настановами. Вона може сказати: ну так, цікаво. Ну то й що? Хай би що було, вони робитимуть своє — прагнутимуть своїх корисливих інтересів. Тобто вони взагалі не залучені в публічний дискурс і їм він, як то кажуть, по барабану. От у чому проблема! Тут просто немає реально ніякої взаємодії з власне політикумом, діючим політикумом. Якщо його можна так назвати.

Андрій Мельник: Політиків, які зараз при владі, ми радше за все не змінимо. Ми можемо змінити людей. Я б казав тут не про чесноти та моральне обличчя інтелектуалів і політиків сьогодення. Я б казав про базові такі чесноти, які мають бути в суспільстві, але яких майже немає. Тобто ми на них не фокусуємося, ми їх не розвиваємо. І тут, мені здається, завдання кожного з нас. А ми розуміємо наші чесноти — який ми приклад щодня даємо нашому оточенню і який приклад дає вчитель нашим дітям у школі через своє навчання. Він може дати приклад чеснот і піднести високоморальний рівень школярів? Мені здається, що велике завдання — йти знизу через власний приклад, бо політики — це бізнесмени, і це є факт. Коли ти спілкуєшся з політиками з різних ланок, то якщо в нижчих ланках ще є люди, які піклуються про цінності, про державу, про мораль, то з вищих ланок — це не про чесноти, це про бізнес, це — сміттєзвалище.

Ігор Шпачинський (Міський філософський клуб «Позиція», м. Миколаїв): Я на таких кількох аспектах хотів зупинитися. По-перше, хотів привітати всіх вас з Днем філософії від усього серця, тому що це таке дійсно свято, свято думки, свято свободи, свято творчості врешті-решт, свято мати змогу висловити те, що ти думаєш. Коли я завершую засідання нашого Клубу,

завжди мені дають слово і кажуть: «Президент підбиває підсумки». Я розумію, що тут сьогодні це не підсумки, тому намагатимусь говорити коротко. По-перше, щодо морального статусу, морального обличчя викладача, а тим паче філософа. Є дуже добрі слова, російською вони звучать так:

Мы пальцами показывать не будем,
Но многие ли помнят наши дни?
Кто проповедь читать захочет людям,
Тот жрать не должен слаще, чем они.

Я коли читаю лекції студентам, я починаю зі слоганів, у мене їх кілька, це вже один з таких моментів, що вони починають уважно слухати. Хоча здебільшого на лекції з етики є такі посмішки — не те що песимістичні, навіть цинічні — мовляв, про що ти кажеш, викладаче, коли таке навкруги? Це дуже важко особливо моїм колегам в останній час проводити, але потрібно робити, не то що говорити про це. Що стосується морального обличчя, то у мене є один момент цікавий: коли ми з політологами на семінарах обговорюємо постать Макіавеллі, то ми завжди починаємо обговорювати цю постать у певному напрямку. Дуже багато думок. У мене буквально вибили ґрунт з-під ніг попередні доповідачі, але все ж таки такий момент є, що дві категорії людей приходять: по-перше, як кажуть, з вулиці, різні прошарки населення. Але, по-друге, є студенти. Цікава річ. Зараз познімали майже все і залишили тільки загальну філософію, але її колись було двісті шістнадцять годин, були етика, естетика, логіка... Це була, як кажуть, казка. А зараз я їм кажу, що я — філософ. А люди кажуть: «Це в тебе є відповіді на всі питання?». А ми кажемо: «Ні, це у нас є питання на всі відповіді». Вони приходять до мене за відповіддю, а я їм ставлю такі умови, що вони повинні самі думати і знаходити відповіді. Йти стежками Сократа. Тепер таке питання. Зараз дуже багато дискутують щодо профілізації філософії. Наприклад, є філософія математики — щоб ви не загальну філософію викладали, а філософію математики на фізмати, філософію мови — філологам тощо, і дуже цікаві семінари проходять, коли я викладаю філософію освіти. Тобто паралелі. Семінари з філософії освіти там, де всі спеціальності у мене сидять і є ціла палітра думок на один предмет з різної точки зору. Дуже цікаво. І останнє. Це філософія творчості, або евристика. У мене, до речі, дисертація з питань творчості. Коли 2010 року отримав листа, де пропонували на вибір предмет «евристика» (це філософія творчості), я взагалі був у такому захваті. Я опанував курс, дали одну групу на фізмати, потім через рік дали цілий потік на фізмати, я не хочу сказати, що всі зрозуміли, але ходили навіть з інших вузів. Але потім щось ніби блимнуло — і вже немає годин, немає ставок... Хоча філософія — це передусім методологія, методологія творчості.

Руслан Мироненко: Шановні колеги, я хотів би сказати в своїй доповіді про три перепони, які виникають на шляху становлення філософських стартапів сьогодні в Україні. Крім фінансових проблем та питання залучення

широкої аудиторії, є внутрішні ускладнення, привертання уваги до яких дасть нам змогу більш якісно та свідомо популяризувати філософію.

По-перше, це проблемність публічної комунікації. Серед тих публічних лекторів, які більш-менш відомі в Україні як спеціалісти у сфері філософії, не налагоджена співпраця, принаймні на перший погляд: вони не посилаються один на одного, не коментують праці своїх колег, публічних диспутів (саме диспутів, а не дружніх діалогів) також якось не спостерігаємо. Можливо, таке спілкування і є, але в закритих групах або, як то кажуть, «у кулуарах», проте широкий загал в це не залучений — саме публічної співпраці, публічної дискусії немає. Одним із приємних винятків є міждисциплінарна співпраця філософа Тараса Лютого та фізика Олега Фея в «Книгарні Є». Таку ж публічну комунікацію хотілось би побачити і власне у середовищі професійних філософів. Адже сучасна філософія — це завжди публічна сфера, де мають бути живе обговорення, конструктивна критика та імпровізовані осяяння. Саме полемічність і дискурс — це запорука розвитку думки і суспільства.

Друге питання, яке я хотів би заторкнути: філософія — це наука (гуманітарна або ж природознавча)?

В сучасному дискурсі досить поширеною є точка зору, що філософія — це наука, яка повинна давати лише практичні відповіді на питання, її рішення мають бути максимально застосовуваними (це можна окреслити як прагматизм). Але постулювання філософії як чогось практичного, раціонального та прикладного — це лише одна із граней філософії. Питання, які постають перед суспільством зараз, — це не лише вимір практики, багато що залежить від світоглядних (метафізичних, епістемологічних) засад. Такіх базисних моментів, які потребують пропрацювання, не один і не два, що знову ставить перед нами питання про наявність цілісної та актуальної онтологічної теорії, яка б охоплювала досить широке коло соціальної проблематики.

Отже, ми повертаємось до питання, яке має багато сторіч історії: на відміну від природничих наук, до об'єктивності філософії у людей постає багато питань.

Філософія — це «наука» про мислення, яке не піддається чітким критеріям оцінки, але й вплив її на суспільство важко переоцінити. Тому для того, щоб сформулювати відповідь на те чи те питання, необхідно знати, які вигоди воно має. Саме в цьому полягає завдання філософії — виховувати жагу до мислення, яке спонукатиме до подальшого запитування. Адже саме звертання до суті, а не поверхова рецепція, є гарантом адекватності відповідей на соціальні запити. Погано, коли людина марнує своє життя на питання, які не мають розв'язку.

Третє питання, яке я хотів би винести на загал, є боротьба з міфами щодо філософії. Минулого року ми разом із Ксенією Зборовською (засновницею «Art of mind») та Кирилом Огарковим (засновником перших курсів з

давньогрецької та латинської мов) зробили курс «Ранні античні філософи» (відео можна побачити на каналі «Plato's Cave») для того, щоб розпочати боротьбу з цими міфами. Наприклад, ранніх античних філософів досі часто називають в нашій традиції досократиками, хоча це не надто доречно, адже деякі з цих мислителів були навіть молодшими сучасниками Сократа. Також була спроба прояснити те, що не варто всіх філософів того часу називати натурфілософами (що досить глибоко вкорінилось в історико-філософській традиції з легкої руки Стагірита). З цього курсу можна побачити, що все не так просто: давньогрецькі філософи писали не лише про природу, але й про людину — її місце в космосі, суспільстві, про закони не стільки навіть світоустрою загалом, скільки про закони конкретної ойкумени.

Складність подолання усталених думок полягає також у тому, що досі побутує наступне переконання серед широкого загалу: щоб займатись філософією, достатньо прочитати кілька книжок (або підручників) з одного з напрямків філософії, і ти вже можеш давати відповіді на всі питання. На жаль, поки немає усвідомлення того, що, як і у будь-якій спеціальності, це складний шлях здобуття для себе правильних критеріїв оцінювання суджень, що передбачає також наявність вміння вибудовувати діалог як з іншими, так і з самим собою.

Сергій Пролєсв: У мене два питання якраз прагматичні, в дусі цього стартапу. Перше: Ви абсолютно слушно зауважили щодо відсутності полемічності, публічності та — за великим рахунком — і такої ж сталої комунікації в академічному середовищі. Не кажучи вже про відкриті полеміки та дискусії між науковцями, а не просто відгуки, рецензії, якісь артикульовані реакції один на одного — це ледь не найважчий жанр. Добре знаю це як головний редактор «Філософської думки». У зв'язку з цим питання: Ви здійснювали спроби на Вашому майданчику організувати такі полеміки, такі зустрічі? От 2017 року в Київському національному університеті була спроба публічної полеміки Скляної людини з Декартом, ми розігрували її з професором Олегом Хомою. У вас є майданчик. А як щодо таких спроб? Якщо намагалися і вам відмовили — це одна ситуація. Якщо ж не намагалися, то, може, варто спробувати? Це перше питання. А друге (це і питання, і просто велика зацікавленість): Ви слушно порушили тему стереотипів, упереджень та міфів у сприйнятті історико-філософських сюжетів та взагалі філософських ідей і концептів. Це дійсно якийсь жах, як на мене — жах майже нездоланий. Маю таке тестове питання тут: чи вдасться вам досягти того стану, коли люди перестануть називати досократиків натурфілософами? Це трохи жартівливе питання, але воно позначає серйозну проблему вироблення стратегії подолання цих стереотипів. Тобто просто прийти і сказати, що це абсолютно недоречно, що це не відповідає дійсності, що не кажіть так, не зважайте, що їх Целер так називав, не зважайте на те, що їх Гегель так називав, вочевидь замало. Є питання стратегії подолання стереотипів, щоб дійсно їх здолати, а не просто «затаврувати ганьбою», як то кажуть.

Руслан Мироненко: Я почну тоді з другого питання. Ми якраз робили курс з ранніх античних філософів з урахуванням того, що існує дуже багато стереотипів навколо них від самого початку (згадаймо Аристотеля, з легкої руки якого всіх цих ранніх мислителів почали називати фізіологами). Ми намагались показати, що будь-яка філософська проблема — набагато глибша, ніж здається на перший погляд. Так само і будь-яка відповідь на філософське питання — вона не є повною. Слухачі наших лекцій часто підсумовують свої враження такою фразою: «Може, ми і не почули відповіді на всі свої запитання, але ми зрозуміли, де шукати». Це і є головним лейтмотивом тих курсів, які ми пропонуємо, — боротьба із стереотипами, з надмірним спрощенням та однобічністю викладу. Один із таких стереотипів дуже показовий: а навіщо мені чогось такого навчатися, коли я сам можу бути філософом. Таке наївне розуміння філософії якраз досить часто руйнує полум'я справжньої думки.

Ксенія Зборовська: Якщо говорити конкретно про курс з «ранніх античних філософів», то мені, мабуть, трапилися дуже талановиті слухачі. Я їм надавала факти, тексти, приклади, альтернативні точки зору, аргументи щодо кожної з них. І вони самі починали озвучувати: «Та чого ж він їх досократиками називає? Це ж аісторично! Та які ж вони натурфілософи? Тут радше гносеологічна проблематика, а тут соціально-політична... Цей твір не про природу». Просто їм необхідно було надати відповідний якісний матеріал, тексти мовою оригіналу, лексикографічний словник, певну методологію до прочитання текстів. Слухач набагато розумніший, ніж нам здається, — він здатен робити самостійні і дуже серйозні висновки. І це має бути наша головна зброя у боротьбі із стереотипами.

Руслан Мироненко: Що ж стосується першого питання про дискусії, то ми хотіли зробити щось подібне і, звісно ж, звертались до метрів. Коли ми запропонували влаштувати полеміку між фізиком та філософом, то нам відповіли, що у них немає предмета для обговорення.

Ксенія Зборовська: Те ж саме було і стосовно пропозиції подискутувати із соціологами. Відповідь була така: «Я висловлю свою думку, він озвучить свої дані, і про що нам дискутувати?»

Сергій Пролєсв: Руслан слушно зауважив також, що якраз у нашому цеху не відбувається полемік. Чи пробували ви влаштувати диспут між філософами?

Руслан Мироненко: А тут вже виникає взагалі дуже специфічна проблема. Якщо пропонуєш в диспутанти того, чия позиція цьому фахівцю протилежна, то він відповідає: «Я не буду з цією людиною взагалі про щось розмовляти». А якщо диспутант близький нашому фахівцю по духу, то маємо іншу відповідь: «Я з ним майже кожний день спілкуюсь, про що мені з ним дискутувати?». І ніякої дискусії взагалі не відбувається.

Ті ж самі панельні дискусії, що їх маємо в українському філософському просторі, це не стільки справжні дискусії, скільки доповнення одного спікера іншим. Вони не порушують проблемних питань і не висувають аргументації до відмінних позицій.

Сергій Пролеєв: Питання, яке ми тут не розв'яжемо, але все ж хочу зробити ремарку. Якщо спиратися на праці різних авторів, можете побачити, що один дослідник написав книжку чи статтю ґрунтовну, в якій потлумачує певну проблему одним чином. Інший з приводу тих самих сюжетів висловив іншу позицію. Тобто вони вже письмово заявили певним чином контрадикторні позиції. Ви це бачите і кажете: «А давайте ви тут зійдетесь і з'ясуєте, хто з вас має більше рації. Ви ж висловилися про одне й те саме відмітно». Все ж таки у нас таке трапляється. От і треба йти вже від висловлених авторами позицій, щоб тепер вони висловлене в публікаціях схрестили на публічному майданчику. Така от пропозиція. Можливо, це спрацює.

Анатолій Єрмоленко: Тут чимало таких конкретних питань. Наприклад, щодо стереотипів. Цих стереотипів досить багато. Скажімо, ще й досі у нас називають німецький трансцендентальний ідеалізм німецькою класичною філософією, або практику ще й досі тлумачать у Марксовому розумінні. Існує й багато інших питань, які не можна розв'язати без залучення академічної науки. Адже якщо в таких проектах люди приходитимуть до вас і чути-муть: «те, що вам казали в університетах, це все неправильно», то це внесе тільки суперечності та непорозуміння. Тому я вважаю, що тут саме й має бути співпраця між академічною наукою та публічною сферою. Я не вдаватимуся в подробиці дискусії щодо античної натурфілософії, зазначу тільки, що в західній філософії цей термін вживають насамперед для визначення онтологічної парадигми, яка пов'язана з досократівським етапом розвитку античної філософії. А у зв'язку з екологічною кризою порушують питання про «реабілітацію натурфілософії». Так що ми можемо сперечатись тут багато. Але найголовніше, що таких дискусій практично немає. Як прихильник комунікативної парадигми, я вважаю, що сучасна філософія — це насамперед філософія розуму, в якій складниками і чинниками мають стати аргументація, дискурс, консенсус. Без цього комунікативного простору, публічності взагалі, не може бути сучасної філософії. І навіть на останньому Всесвітньому філософському конгресі в Пекіні йшлося про діалогічну цивілізацію.

Катерина Макаревич: Я швиденько змалюю ті проблеми, з якими ми як проект стикаємося та з якими так чи так або вже стикаються, або почнуть стикатися інші проекти. Один з попередніх доповідачів сказав про те, що кожний проект має бути ресурсом довіри. Тобто йому мають довіряти. Але зараз кількість проектів неймовірно зросла, а спікерів на ці проекти — кількість обмежена. І ось ці «спікери» ходять по різних проектах і пропонують одну й ту саму тему або одну й ту саму ідею. З точки зору підготовки для самого спікера це дуже зручно й комфортно. Умовно кажучи, минуло два — три місяці, і можна повторювати ту саму тему, базикати про те ж саме. Тому нам треба виробити правила взаємодії зі спікерами, взагалі правила культурної конкуренції. І, по-перше, спонукати спікерів розробляти тему наново. І буде добре і для власного проекту, і для розвитку спікера. По-друге, це проблема аудиторії, тобто інтелектуального простору — він ще недостатньо

розвинений, одні й ті самі люди ходять по різних проектах. Це створює певний ризик споживацького ставлення аудиторії до проектів. Тобто люди не сприймають працю, вкладувану в проект, а міркують так — піду десь інше, там дешевше. Ми заявили як головне гасло «Створення вільних і гідних людей!». Тобто ми не для вже вільних і не для вже гідних, навпаки, ми зайнялися створенням цих вільних та гідних людей. Тобто ми намагаємося їх створити.

Сергій Пролєсв: Вони не ображаються?

Катерина Макаревич: Якщо вони й ображаються, то це «про мене, Семене». Ми про чесних та самокритичних людей, які щиро визнають, що вони, приміром, не є вільними внутрішньо і воліють навчитися свободи. Так ось, розпочавши це створення вільних та гідних людей, ми зіткнулися з тим, що аудиторія ще не зовсім відповідально ставиться і до самої себе, і до проектів, в яких вона бере участь, тощо. Доволі часто у нас люди реєструються на участь у певному заході, а потім на нього не приходять. Бо не вміють планувати свій час, не вміють відповідально ставитися, поважати свій час та час інших. Тобто треба розвивати цю відповідальність. Приміром, ми плануємо захід, на нього реєструються тридцять осіб, а приходять лише десять, це якось прикро... А що з цим робити та як розвивати аудиторію, я відповідей поки що не маю. Я маю тільки це питання — можливо, у вас є відповідь. Тому я хотіла б почути вашу думку. І ще таке. Зараз з'являється дуже багато проектів, до філософії починають ставитися як до чогось цікавого та важливого, це дуже добре. А з іншого боку, є такий ризик і небезпека, що люди починають сприймати філософію як таку собі цікавинку. І ті люди, які всі ці заходи організовують, не розуміють, що філософія — це все ж таки не про «цікаво» і не про «надто складно», а про те, що має змінювати людину зсередини. Як метафорично сказав мені один харківський філософ: «Є люди, які, перебуваючи в пустелі, бачать пам'ятник руки з пальцем, піднятим вгору, а є люди, які просто дивляться на цей пам'ятник як на дивну скульптуру, бо пам'ятник у пустелі — це щось дивне. А ще є люди, які дивляться на те, куди цей палець, власне, вказує». Це я кажу до того, що ми як люди, що розвивають інтелектуальний і гуманітарний простір, маємо доводити до спікерів, що «цікавинки» — це не про філософію. Ми повинні навчати людей дивитися не на скульптуру, а на те, куди вказує палець. Організуючи певний захід, ми не повинні дискредитовувати філософію.

Катерина Моцаренко («Intellectuarium»): Все ж таки повертаючись до проблеми існування філософських стартапів, хочеться сказати, що ми весь час балансуємо на цій межі: «популяризація інтелектуальної діяльності — фатальне спрощення». Я згодна в цьому з Ксенією і у зв'язку з цим згадаю вашу останню репліку стосовно того, що «нехай з нами перебує сила критичного мислення». Дещо з нашого досвіду. Ми проводили цього року такий глибокий курс шестимісячний з критичного мислення і зіткнулися з такою проблемою, що ті люди, які приходять туди, вони приходять з суто

пасивною позицією. Ви казали, що не треба спрощувати для аудиторії, але ми це побачили в реальності, що люди, які, наприклад, мають гуманітарну освіту, зовсім не знають логічних понять, не знають семантичного трикутника, не знають аргументацій, не знають елементарних речей, і це ще не дуже велика проблема. Коли ми їм пропонуємо глибоке штудіювання з унікальних джерел, наприклад, з дореволюційних задачників Лоського, ще деяких джерел, то ми бачимо, що люди не готові так глибоко працювати, систематично виконувати завдання за дуже лояльних фінансових умов. Тому у мене до всіх присутніх є пропозиція обговорити це вже в іншому просторі. Але це вже давня наша мрія — провести в Одесі влітку таку чи то школу, чи то форум під гаслом «Критичне мислення як антитренд». Тому що це словосполучення зараз уже стає таким заміленим, як така собі частка «джентльменського набору»: критичне мислення, гнучкість, креативність, емоційний інтелект... такий собі набір, який ми всі проговорюємо, а насправді не задумуємося, з чого він складений і які глибокі штудії і саме філософські традиції стоять за цим словосполученням. Тому, вже завершуючи, я хочу всіх запросити до обговорення можливості проведення такого заходу або у форматі школи, або у форматі форуму чи кількадедних заходів із залученням всіх наших інтелектуальних ресурсів. Якщо ця тема цікава вам, ми будемо дуже раді.

Ольга Барановська: Мені, напевно, дуже пощастило, що я не маю таких проблем, про які говорила Катерина. У мене є аудиторія невелика, десь дванадцять осіб, але це дуже вимоглива аудиторія, яка готова до систематичних занять інтерпретаційними практиками та осягнення мови просторових форм, просторових відносин. І ще я хочу додати з приводу публічного інтелектуала. Мабуть, нам треба вміти чути й дослухатися до запитів, які є, бо непогано йти зі своїми темами, з добре відпрацьованими процедурами, а ось навчатися того, що від тебе вимагають, — це вже складніше завдання. Тому не так важливо, чи це певна (приміром, студентська) аудиторія, чи це окремий проект. Важливим є інше — не те, що я пропоную комусь, а те, що я чую як запит від когось, і моє завдання — почути цей запит і відреагувати на нього.

Анатолій Єрмоленко: Дуже цікаве у нас відбулося обговорення, в якому порушено багато проблем і питань. Гадаю, що навряд чи варто підбивати якісь підсумки. Зазначу тільки дві найважливіші теми, які було сьогодні артикульовано. Перша з них полягає в тому, що було названо словом «баналізація», що можна визначити і як «профанація», хоча я назвав би це явище «спрощенням». Такі спрощення насправді руйнують філософію, але їх не уникнути. Тому з'являється суперечність між академічною філософією і її популярною версією. Як їх поєднати? Це досить складне завдання. Хто читає лекції в аудиторіях слухачів без базової філософської освіти, той розуміє всю складність цієї проблеми, адже в цих аудиторіях доводиться йти на певне спрощення, інколи мало не на пальцях пояснювати те чи те питання. Це перше. Друга проблема, яка виникає в будь-якому проекті, — проблема фі-

нансова, тим паче і сам термін «стартап» зрештою походить із сфери бізнес-проектів, тобто це такий проект, який повинен мати ще й фінансовий аспект, фінансову спрямованість. Ми тут обмінялись досвідом розв'язання цього питання, хоча остаточно сьогодні його навряд чи можна розв'язати. Ми не маємо тішити себе хибними сподіваннями та ілюзіями, що цими проектами можна справді швидко розв'язати всі проблеми, швидко змінити ситуацію. Деякі люди, і навіть філософи-фахівці вважають, що годі написати й видати книжку, яку прочитає велика кількість людей, і геть усе неодмінно зміниться. Світ одразу не зміниться. Але все ж таки щось ми в цьому плані робимо і сподіваємось на певні результати. Але в тому факті, що філософія виходить у сферу публічності, є й певний негативний момент. Чому? Тому що ми всі знаємо, що в наших вищих навчальних закладах останнім часом скорочують години і навіть цілі курси з філософії. Але це загальна тенденція у світі. Навіть у Німеччині жаліються, що руйнується мало не останній бастион німецької культури — Гумбольдтова система освіти. Чи зможемо ми надолужити брак філософської освіти тільки стартапами, чи є це взагалі завдання стартапів? Щодо цього я маю сумнів. Звісно, філософські проекти мають виконувати і просвітницьку функцію, тим паче, що останнім часом дедалі більше у філософській літературі йдеться про незавершене, чи то незавершуване, «нове», «друге» просвітництво й т. ін., зокрема про це йшлося в Ювілейній доповіді Римського клубу. Але у зв'язку з цим ще один аспект я хотів би тут згадати. Він полягає в тому, що ці проекти стартапів мають бути не тільки просвітницькими, вони повинні бути спрямовані на «процес навчання» демократії. Завданням цих проектів має бути й те, щоб через філософські дискурси навчатися демократії й тим самим сприяти її становленню та інституціалізації деліберативної демократії в нашій країні. Бо без таких обговорень, без участі в цьому процесі філософів, без участі інтелектуалів як критичних мисленників на це годі сподіватися.